

*Назаренко О. В.,**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри філології**Дніпровського аграрно-економічного університету*

ВАРІАТИВНІСТЬ ТРАКТУВАННЯ СЕМАНТИКИ ЛЕКСЕМ-ЗООНІМІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ: ДІАХРОНІЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. Статтю присвячено розгляду семантики лексем-зоонімів в українській фразеології. Значний пласт фразеологічного фонду української мови становить анімалістична фразеологія, і це можна пояснити екстралінгвістичними чинниками, як-от споконвічне сусідство людини і тварини. Процес порівняння своїх якостей з якостями тварин, пошук еталонів і формування стереотипів – усе це передавалось від покоління до покоління, передаючи національний світогляд, світосприйняття та менталітет народу. Залежно від розповсюдженості або відомості в певному ареалі тих чи інших тварин з'являлися і фразеологізми з лексемами-зоонімами. У роботі увага приділяється дослідженню варіативності трактування семантики фразеологізмів – темі, яка є невичерпною для лінгвістичних розвідок. Пов'язана вона насамперед з особливостями відображення мовної картини світу окремої нації в автентичних сталих лексичних сполуках. Здійснено спробу з'ясувати культурно-історичні передумови виникнення й особливості трактування семантики лексем зоологічного походження в українській фразеології. У дослідженні використано лінгвокультурологічний підхід до аналізу зоонімів у складі фразеологізмів. З огляду на те, що в мовах усього світу такі одиниці використовуються для характеристики образу людини і мають високий конотативний потенціал, картина світу, відображена фразеологічними засобами мови, постає як мовне явище національної та культурної спадщини. У процесі аналізу релевантності значень зоонімів в українській фразеології було доведено, що символіка зоонімів у фразеологізмах корелює із традиційними уявленнями про характер і поведінку тієї чи іншої тварини; полісемія зоонімів у фразеології зумовлена різними стилями поведінки, які проявляли тварини у процесі взаємодії з людиною; символіка зоонімів часто ґрунтується на спостереженнях людини над поведінкою і характером тварини; зооніми у фразеологізмах транслюють символіку національних рис людини, зображену кризь призму анімалізму. Фразеологічні одиниці накопичують, зберігають і транслюють найрізноманітнішу інформацію, яка стає підґрунтям до розуміння мовної картини світу.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеологізм, зоонім, менталітет, символ, семантика, лексема.

Постановка проблеми. Фразеологічні одиниці утворюються та розвиваються у процесі функціонування кожної мови. Якщо лексеми виникають чи запозичуються для того, щоб людина могла позначити певну реалію об'єктивного світу, фразеологізми, натомість, більшою мірою демонструють суб'єктивне сприйняття дійсності кризь призму семантичних та світоглядних аналогій. Фразеологізми в мові існують паралельно

зі звичайними лексемами, вони можуть позначати однакові поняття або відтінки значень, але принципова відмінність фразеології полягає в тому, що вона демонструє світоглядні та культурно-історичні характеристики носіїв мови, у якій утворюється та функціонує. Інакше кажучи, щоб розкрити значення фразеологізму, часто треба розуміти особливості національного мислення, і навпаки, сталі лексичні одиниці характеризують автентичність кожної мови, її зв'язок з етносом.

Дослідження варіативності трактування семантики фразеологізмів – одна з тем, що є невичерпною для лінгвістичних розвідок. Пов'язана вона насамперед з особливостями відображення мовної картини світу окремої нації в автентичних сталих лексичних сполуках. Діахронічний аспект таких досліджень дає можливість визначити культурно-історичні передумови виникнення чи функціонування фразеологізму, який, у свою чергу, є своєрідним маркером мовної свідомості того чи іншого періоду існування нації. Актуальність нашого дослідження не викликає сумнівів, адже вона полягає в з'ясуванні закономірностей співіснування та взаємовпливу мови і культурно-національної свідомості. Популярність цього напрямку досліджень сприяла виникненню і бурхливому розвитку наприкінці ХХ ст. комплексної наукової дисципліни – лінгвокультурології. Саме вивчення взаємозв'язку та взаємодії мови і культури протягом усього періоду їх функціонування в межах конкретної національної ментальності є предметом наукових розвідок фахівців у галузі лінгвокультурології. Такий підхід є особливо актуальним у контексті з'ясування особливостей національного менталітету українського народу з метою протистояння експансійній політиці іноземних держав. Тому закономірною постає тема: «Варіативність трактування семантики лексем – зоонімів в українській фразеології: діахронічний аспект».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняному науковому просторі є досить багато наукових робіт, присвячених функціонуванню зоосемізмів у фразеології. Часто така проблематика порушується в контексті компаративної лінгвістики (З. Дубравська [1], О. Коваленко, В. Рзасва [2], Є. Крижко [3] та інші). На нашу думку, дослідження семантики фразеологізмів у культурно-історичному діахронічному розрізі дає можливість вкотре продемонструвати автентичність української лексики та її тісний зв'язок із ментальними особливостями культури нашого етносу.

Мета статті – з'ясувати культурно-історичні передумови виникнення й особливості трактування семантики лексем зоологічного походження в українській фразеології.

Наукова новизна дослідження полягає у використанні лінгвокультурологічного підходу до аналізу зоонімів у складі фразе-

ологізмів, що, у свою чергу, дає можливість простежити та з'ясувати джерела полісемії таких лексем в українській фразеології.

Виклад основного матеріалу. Фразеологія фіксує величезний досвід людей, відображає символи й асоціації, пов'язані із працею, побутом та культурним життям носіїв мови. Досвід, який накопичується в мові загалом і у фразеологізмах зокрема, дозволяє нам зазирнути в минуле, пізнати культуру наших предків, оскільки стали лексичні одиниці передають ментальність, національний характер, спосіб життя і мислення. Н. Дем'яненко пов'яже існування різноманітних мовних одиниць із поняттям «мовної картини світу»: «Кожен індивід по-своєму неповторно відтворює світ. Індивіди ж суттєво відрізняються один від одного. Вони мають різні природні властивості, нахили, можуть бути неоднаково пов'язані з культурними досягненнями своєї епохи. Ця багатогранність картин світу є об'єктивною потребою історичного розвитку. Картина світу служить своєрідним посередником у спілкуванні індивідів, забезпечує їх взаєморозуміння. Розуміння можливе лише в разі, якщо в людей, що спілкуються, виникає єдине значеннєве поле. Широкий контекст, визначений культурою, уможлиблює розуміння людей» [4, с. 35]. Те, що більшість фразеологічних одиниць розуміються нами на підсвідомому рівні, підтверджує думку про нерозривний зв'язок між мовою та ментальністю кожного етносу. Картина світу, відображена фразеологічними засобами мови, розглядається як мовне явище національної та культурної спадщини, а тому визначається як фразеологічна картина світу. У фразеологічній картині світу чітко простежується унікальність національного й унікальність мови, оскільки фразеологічні одиниці часто поєднують у собі компоненти значення, що містять інформацію про специфічні національні риси людей.

Анімалістична фразеологія – це величезний шар фразеологічних одиниць, утворених шляхом асоціативного порівняння двох світів: тваринного та людського. Фразеологічні одиниці з назвами тварин характеризуються значною поширеністю й універсальністю в багатьох культурах. Про це свідчить той факт, що в мовах усього світу вони використовуються для характеристики образу людини і мають високий конотативний потенціал. Картина світу, відображена фразеологічними засобами мови, відповідно, постає як мовне явище національної та культурної спадщини. У фразеологічній картині світу найбільш чітко відображена національна унікальність кожної мови, оскільки фразеологічні одиниці часто містять компоненти-значення, що несуть інформацію про специфічні етнічні риси людей. Отже, можна стверджувати, що кожна конкретна мова є особливою системою, яка впливає на свідомість людей і формує їхню картину світу. Мовна картина світу, натомість, відображає комплекс уявлень про світ. Це створює однорідність мовної сутності, сприяє консолідації мовної та культурної ідентичності в баченні світу та його позначенні за допомогою мови.

О. Цвид зазначає, що «культ тварин в українському фольклорі своїми витоками сягає мисливської доби, коли м'ясо тварин було єдиним харчовим продуктом. У період скотарства деякі види тварин лишалися головною опорою й основою кочівників. Під час переходу до осілого землеробського способу життя їхня роль не зменшилась. Незважаючи на те, що молоко й м'ясо стали поступатися рослинній їжі, тварини набули нового великого значення для людини, ставши їй помічником в обробці землі» [5, с. 33]. Це дає підстави стверджувати,

що деякі фразеологізми, до складу яких входять зооніми, утворились на основі історично зумовленого ставлення прадавніх українців до тієї чи іншої тварини.

Поліморфним у контексті семантико-образного навантаження в українській фразеології постає зоонім «віл». Такі лексичні одиниці можна умовно назвати історизмами, адже в сучасному житті українців цю тварину можна зустріти хіба в парках чи звіринцях, отже, ті характеристики, на основі яких базувалося уявлення та семантико-символічне навантаження образу вола, досі функціонують лише у свідомості українців, у літературних творах, фольклорі, а також у фразеологічних одиницях. Образ вола є досить поширеним в українському фольклорі. Віл як жертвна тварина відомий у сербів, македонців, болгар та інших слов'ян. Його різали на Петра, Іллю або на Успіння. У весільних піснях знаходимо такий мотив: «Сіли, сванечки, сіли, / Сивого вола з'їли./ Сивого, рогатого, / Ми роду багатого»). Іноді замість «сивого» уживається «чорного». Але віл у будь-якому разі лише ритуальна страва, тому його роль може перебирати на себе інша жертвна тварина. Наприклад: «Було вола не бити, / Бо волом тре робити, / Було свино колоти: / У свині нема роботи». Образ вола, який простежується у весільних піснях, свідчить про його жертвний характер. У поліському фольклорі ця тварина возвеличується як головний помічник господаря, вона здатна «поорати гори-долини, посіяти жито, ярини і всякі пашини». У веснянках віл виступає вісником весни [5, с. 38]. Як бачимо, узагальнене значення образу вола в українській культурі зосереджується здебільшого на значенні помічника господаря.

Розглянемо, яке семантичне навантаження має лексема *віл* у конкретних фразеологізмах, і як це значення корелює з культурно-історичними уявленнями українців щодо образу цієї тварини. З. Дубравська стверджує, що в україномовній фразеології зоонім *віл* постає як прототип працьовитості [1, с. 52]. Насправді ж діапазон семантичних відтінків цієї лексеми у фразеології значно ширший.

Фразеологічне порівняння як *віл* [6, с. 109] уживається зазвичай для гіперболізації будь-якої дії. Така семантика зумовлена фізіологічними особливостями тварини: силою, витривалістю. Сталий вислів як *віл на рогатину* [6, с. 109] передбачає вживання в дещо негативному контексті, пов'язаному з упертістю цієї тварини. Такі аналогії виникали в українців у процесі трудової взаємодії з волами: керувати ними було досить складно, адже вони здебільшого були впертими та неповороткими.

Покірність – одна з тих ментальних рис українців, що дозволяла іноземним загарбникам століттями тримати народ «у ярмі» (вислів, до речі, запозичений від назви деталі в упряжі для волів). На позначення цієї риси характеру людини вживається фразеологізм як *віл до обука* [6, с. 110], що означає покірність та приреченість. На прикладі вживання зооніму *віл* у фразеологізмах спостерігаємо явище полісемантизації лексеми, що виникло в результаті багатовікових спостережень людини над зовнішнім виглядом, звичками та поведінкою тварини.

Є також низка фразеологізмів, за якими можна простежити давні ремесла та заняття українців. Зокрема, для позначення процесу боротьби людини зі складними життєвими обставинами використовуються сполуки: *битися як птах у клітці*, *битися як риба в саку* [6, с. 30]. Безперечно, семантика таких лексичних одиниць зумовлена спостереженнями людей над поведінкою птахів і тварин. Більш чітко виражений національно-

символічний компонент значення містить сполука *битися як горлиця* [6, с. 30]. І. Франко стверджував, що горлиця і ворон постають як символи доброго і злого янгола. «Якщо Веселовський образи горлиці і ворона називає біблійними символами, тобто образами ангела і чорта, то це не треба розуміти буквально. Адже у всій Біблії ми не знаходимо ніде ворона як символу злого духа. У Старому завіті він подається навіть як посланець бога і певною мірою, отже, як символ доброго ангела, який готує пророка Іллію.

Горлиця також ніде не виступає в Біблії як символ ангела. У Старому завіті, а саме в заповідях Мойсея, вона виступає жертвою, яку повинні приносити бідні, отже, є свого роду символом бідності, а часто також символом невинності. У Новому завіті голуб є постійним символом святого духа. Взагалі у більшості рукописних списків нашої притчі не знаходимо голуба, а тільки горлицю, – а це все ж таки велика різниця, тому що горлиця у християнській символіці відіграє особливу роль. Вона є символом співчуття і самотності – отже, й пустельного життя та аскетизму, який однозначний ідеї співчуття до людських помилок, покуті кожного за гріхи всіх як його найчистіше джерело і найвища мета» [7, с. 645]. З огляду на таке трактування, семантика фразеологізму *битися як горлиця* набуває зовсім іншого відтінку значення – переживання людиною цілого спектра почуттів, пов'язаних зі спокутою або самотністю.

Вівчарство в Україні було однією із провідних галузей тваринництва. Протягом тривалого часу, коли українці займалися цим видом діяльності, формувалися цікаві традиції, що знайшли своє відображення в мові й культурі. Наші предки розводили овець із прадавніх часів, адже ці тварини забезпечували людину всім необхідним для життя: цінними продуктами харчування, матеріалами для теплої одягу тощо.

Вівчарство в українському селянському господарстві узгоджувалося з усталеним напрямом і основними засадами культури господарювання. Хліборобські засади господарств на більшості території України і значною мірою ландшафт зумовлювали особливості випасання худоби загалом і овець зокрема. Якщо для великої худоби були характерними вигінний, відгінний, навіть змішаний типи (коли корів залишали в селі, а воли і коні стаціонарно літувались на відповідних пасовищах), то для овець побутувала відгінна форма випасання, лише у степовій зоні переважала вигінна. Своєрідного колориту – не лише як господарське заняття, а й як етнокультурне явище – набуло полонинське господарство в Карпатах, зокрема на етнографічній Гуцульщині, де воно збереглося в повному обсязі до 30-х рр. ХХ ст. У карпатському вівчарстві знайшли своє відображення окремі елементи пастухування з Полісся, Поділля чи Лівобережжя [8]. Цей вид тваринництва залишив також свій значний слід в українській фразеології. Стійкі лексичні сполуки з використанням лексем *вівця* та *вовк* демонструють полісемантичне трактування цих зоонімів. Фразеологізм *вовк в овечій шкурі* досі поширений у використанні для позначення таких рис характеру людини, як лицемірство, нещирість, підступність. Значення виразу *як голодні вовки на вівцю* [6, с. 110] ґрунтується на прямому порівнянні між поведінкою тварини і людини. Те саме можна сказати про фразеологізм *і вовки не пролізуть* [5, с. 110], у значенні *густий*.

Досить цікавим з етимологічного погляду є значення зооніму у фразеологізмі *як бугай у болоті* (голосно) [6, с. 46]. Саме таку назву в українців дістала пташка родини чаплевих завдяки своєму вмінню видавати звуки, схожі на рев бика.

Ще один фразеологізм, пов'язаний із заняттями українців, – *як бджола* [6, с. 26]. Існує багато тлумачень значення символу бджоли. Бджоли мають велике значення у природі та господарстві. З одного боку, символіка медоносної бджоли стосується родючості, з іншого – жовтий колір бджоли також є символом сонця й енергії, з якої вона отримує життя. Без цього природного джерела світла ми не можемо підтримувати життя. Проте чи не найстійкіша асоціація, пов'язана із семантикою зооніму та його функціонуванням у фразеології, – надзвичайна працездатність цієї комахи. Саме ця характеристика покладена в основу тлумачення фразеологічного звороту: *як бджола* – означає важко і віддано працювати. Водночас полісемія зооніму *бджола* підтверджується функціонуванням фразеологізму *як бджоли у вулику* [6, с. 26], що виник також на основі спостережень людини за особливостями поведінки цієї комахи.

Протягом усього свідомого існування людина надавала різноманітних значень образам тварин, що її оточували. Ці семи трансформувалися не лише в номінативні мовні одиниці, а й стали основою для фольклорних образів та вищих одиниць мовної організації – фразеологізмів. У результаті проведеного аналізу релевантності значень зоонімів в українській фразеології ми виявили такі закономірності:

- символіка зоонімів у фразеологізмах корелює із традиційними уявленнями про характер і поведінку тієї чи іншої тварини;
- полісемія зоонімів у фразеології зумовлена різними стилями поведінки, які проявляли тварини у процесі взаємодії з людиною;
- символіка зоонімів часто ґрунтується на спостереженнях людини над поведінкою і характером тварини;
- зооніми у фразеологізмах транслюють символіку національних рис людини, зображену крізь призму анімалізму.

Висновки. Отже, фразеологізми із зоонімічним компонентом є однією з найчисленніших і семантично різноманітних груп фразеологізмів. Фразеологічні одиниці, що містять лексеми на позначення тварин (рис їхнього характеру), відображають багатовікові спостереження людини за зовнішнім виглядом, звичками та поведінкою мешканців тваринного світу. З іншого боку, їх трактування часто демонструє ставлення людини до навколишнього світу. Сукупність цих значень та їх інтерпретація у фразеології становить собою частину культурно-інформаційного фонду національної мови.

Обрана нами тема для дослідження має значний потенціал для подальших наукових розвідок: зокрема, варто з'ясувати варіативність трактування семантики лексем зоологічного походження в міжкультурному контексті, адже символіка зоонімів може проявляти полісемантичність, залежно від особливостей функціонування в різних культурно-етнічних середовищах. Крім компаративного, можливий також розвиток подальшого дослідження фразеології із залученням культурологічних аспектів становлення та розвитку української мови.

Література:

1. Дубравська З. Зооніми як окремі лексичні одиниці та як компоненти сталих виразів. *Молодий вчений*. 2018. № 3.1 (55.1). С. 51–54.
2. Коваленко О., Рзаєва В. Функціонування зоосемізмів у фразеологізмах німецької та української мов. *Одеський лінгвістичний вісник*. 2013. Вип. 2. С. 30–38.
3. Крижко О. Терміни-зооніми у внутрішньомовному аспекті. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2015. Вип. 52. С. 145–147.

4. Дем'яненко Н. Фразеологічні одиниці на позначення ментальної діяльності людини як відображення мовної картини світу (на матеріалі польської мови). *Культура народів Причорномор'я*. Р. 1 : Лексическая семантика. 2002. Т. 32. С. 34–37.
5. Цвид О. Зооморфна символіка в контексті весільної обрядовості західного полісся. *Проблеми славістики*. Луцьк, 1999. № № 3–4. С. 33–41.
6. Словник фразеологізмів української мови / уклад. : В. Білоноженко та ін. ; відп. ред. В. Винник. НАН України, Ін-т укр. мови, Укр. мов.-інформ. Фонд. Київ : Наук. думка, 2003, 788 с.
7. Франко І. Зібрання творів : у 50-ти т. Київ : Наукова думка, 1981. Т. 30. С. 645–651.
8. Українські традиції. Вівчарство. URL: <http://traditions.in.ua/remesla/vivcharstvo> (дата звернення: 15.02.2021).

Nazarenko O. Variability of interpretation of lexemes-zoonyms semantics in Ukrainian phraseology: diachronic aspect

Summary. The article is devoted to the consideration of lexemes-zoonyms semantics in Ukrainian phraseology. Significant layer of the phraseological fund of the Ukrainian language is animalistic phraseology. It can be explained by extralinguistic factors such as eternal neighborhood of a man and an animal. The process of comparing one's traits with the features of animals, the search for standards and stereotypes formation- all this was passed from generation to generation, transmitting national worldview, world perception and mentality of the people. Depending on the prevalence or notability of any given animals in a certain area phraseological units with lexemes-zoonyms appeared.

The article focuses on the study of variability in interpretation of phraseological unit semantics – an inexhaustible area for linguistic research. It is foremost connected with the peculiarities of the linguistic worldview reflection of an definite nation in authentic permanent lexical compounds. An attempt to investigate cultural and historical preconditions for the origin and peculiarities of interpretation of lexemes in Ukrainian phraseology was made. The study used a linguoculturological approach to the analysis of zoonyms as a part of phraseological units. Taking into consideration the fact that in the every language of the world such units are used to characterize the image of a person and they have a high connotative potential, the picture of the world reflected by the phraseological means of the language appears as a linguistic phenomenon of the national and cultural heritage. In the process of analyzing the relevance zoonyms meanings in Ukrainian phraseology it has been proven that the symbolism of zoonyms in phraseology correlates with traditional ideas about the character and behavior of an animal; polysemy of zoonyms in phraseology is caused by different styles of behavior demonstrated by an animal during interaction with humans; symbolism of zoonyms is often based on human observations of the behavior and character of an animal; zoonyms in phraseology compile symbolism of national features of a person depicted through the prism of animalism. Phraseological units accumulate, store and convey the variety of information that becomes the basis for understanding the linguistic picture of the world.

Key words: phraseological unit, phraseologism, zoonym, mentality, symbol, semantics, lexeme.